

ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТАТТЕЮ 143 КК УКРАЇНИ**CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF THE ALLEGED CRIME
ARTICLE 143 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE**

Ткач Ю.О., ад'юнкт кафедри кримінального права та криминології
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем щодо визначення суб'єкта злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. Зокрема стаття 143 Кримінального кодексу України (далі КК України) розташована в розділі II Особливої частини «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи». У статті розкрито поняття та види суб'єкта аналізованого злочину, а також вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Кожну частину статті 143 КК України було досліджено та розмежовано за суб'єктом злочину. Розкрито поняття медичного працівника, лікаря, бригада вилучення анатомічних матеріалів людини. Врахуванні наведені дослідження запропоновано внести зміни, а саме доповнити переліком лікарів, які входять до бригади вилучення анатомічних матеріалів людини в Законі України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» від 17.05.2018 № 2427-VIII для більш зручного практичного застосування при визначенні суб'єкта аналізованого злочину.

Висловлено думку, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 143 КК України, може бути як загальний, так і спеціальний суб'єкт, але залежно від того, за якою частиною цієї статті особа вчинила вказаний злочин за ч. 1 та ч. 2 ст. 143 КК України – спеціальний; за ч. 3, ч. 4 та ч. 5 ст. 143 КК України – як загальний, так і спеціальний. Запропоновано внести зміни до ч. ч. 1, 2 ст. 143 КК України, а саме додати спеціального суб'єкта – медичного працівника. Автором також досліджено питання визначення кримінальної відповідальності за продаж анатомічних матеріалів людини на підставі українського та зарубіжного законодавства запропоновано доповнити новою статтею до КК України.

Ключові слова: суб'єкт злочину, загальний суб'єкт, спеціальний суб'єкт, вік кримінальної відповідальності, лікар, медичний працівник, бригада вилучення анатомічних матеріалів людини, трансплантація.

The article is devoted to the coverage of one of the urgent problems regarding the definition of the subject of the crime of violation of the procedure established by law for the transplantation of human anatomical materials. In particular, Article 143 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter the Criminal Code of Ukraine) is located in Chapter II of the Special Part "Criminal offenses against life and health of a person". The article discloses the concept and types of the subject of the analyzed crime, as well as the age at which criminal liability may arise. Each part of Article 143 of the Criminal Code of Ukraine was investigated and delineated by the subject of the crime. The concept of a medical worker, a doctor, a team for the extraction of human anatomical materials is revealed.

Taking into account the above studies, it is proposed to make changes, namely to supplement the list of doctors who are part of the team for the extraction of human anatomical materials in the Law of Ukraine "On the application of transplantation of anatomical materials to humans" dated 05.17.2018 No. 2427-VIII for more convenient practical application when determining the subject analyzed crime. The opinion was expressed that the subject of the crime provided for in Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine, can be both a general and a special subject, but depending on which part of this article a person committed the specified crime under Part 1 and Part 2 of Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine – special; according to part 3, part 4 and part 5 of Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine – both general and special.

It is proposed to make changes to parts 1 and 2 of Art. 143 of the Criminal Code of Ukraine, namely to add a special subject – a medical worker. The author also researched the issue of determining criminal liability for the sale of human anatomical materials based on Ukrainian and foreign legislation, and suggested adding a new article to the Criminal Code of Ukraine.

Key words: subject of crime, general subject, special subject, age of criminal responsibility, doctor, medical worker, team of extraction of human anatomical materials, transplantation.

Постановка проблеми. Деякі вчені зазначають, що суб'єкт злочину за ст. 143 КК України залежно від частини цієї статті є різним: як загальний, так і спеціальний. У статті необхідно дослідити та виділити суб'єкта злочину за кожною частиною ст. 143 КК України. Розкрити поняття суб'єкта злочину, віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність за ст. 143 КК України. У ході дослідження необхідно визначити, хто є медичний працівник, лікар, бригада вилучення анатомічних матеріалів людини, чи є вони ідентичними між особами та охоплюють усіх спеціалістів медичної галузі. Проаналізувати українське та зарубіжне законодавство з метою визначення кримінальної відповідальності за дії осіб, які викладають оголошень в мережі «Інтернет» про продаж своїх органів, а також продають свої анатомічні матеріали людини за грошову вигоду. На підставі цього дослідити доцільність диференціації кримінальної відповідальності, які входять до суб'єкта злочину, передбаченого ст. 143 КК України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Особливу увагу заслуговують праці таких науковців О. О. Мислива у своїй дисертаційній роботі досліджувала кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації; А. В. Мусієнко у своїй дисертаційній роботі досліджував запобігання злочинам у сфері тран-

сплантації органів та тканин людини; С. В. Гринчак у своїй дисертаційній роботі досліджував суб'єкт порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини; Г. В. Чеботарьова у своїй дисертаційній роботі досліджувала кримінально-правові проблеми трансплантації органів і тканин людини та донорства крові; Ю. О. Лісіцина у своїй дисертаційній роботі досліджувала суб'єктивні ознаки складів порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницького донорства та інші, які досліджували питання особливості суб'єкта злочину пов'язаного за порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини. Проблема визначення суб'єкта злочину за ст. 143 КК України є актуальною. Але серед науковців відсутня спільна кримінально-правова точка зору, щодо визначення суб'єкта злочину за ст. 143 КК України і дотепер триває гостра правова дискусія з цього питання.

Мета статті полягає в обґрунтуванні суб'єкта злочину пов'язаного за порушення, встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини, за кожною окремою частиною цієї статті.

Виклад основного матеріалу. Згідно норм ст. 18 КК України суб'єктом кримінального правопорушення може бути: фізична осудна особа; особа вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати крими-

нальна відповідальність, відповідно до норм КК України, відсутність одного із перелічених пункту виключає суб'єкта, як елемент складу злочину і не можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за будь-якої статті Особливої частини КК України [1].

Отже перша ознака вказує на те, що суб'єктом злочину може бути тільки людина (громадянин України, особа без громадянства або іноземець). Законодавче закріплення цієї ознаки в КК України категорично вирішило спір про можливість кримінальної відповідальності юридичних осіб, який тривав довгі роки. До речі суб'єктом злочину може бути не кожна фізична особа, а лише осудна [2, с. 129]. Осудність особи – це здатність особи при вчиненні злочину усвідомлювати свої дії і керувати ними [3, с. 67]. Таким чином осудність особи має велике значення у кримінально – правовій науці без цього суб'єкта злочину не можливо притягнути до кримінальної відповідальності за вчинений злочин або злочини.

Так, що стосується спеціального суб'єкта злочину – котрий наділений загальними ознаками та ще й додатковими ознаками, що й визначають його відповідальність за певною статтею КК України. Наприклад: лікар, суддя, військовослужбовець тощо. У злочинах зі спеціальним суб'єктом, особи, котрі не є спеціальним суб'єктом, можуть бути співучасники злочину. Таким чином виконавцем злочинів (ст. ст. 134, 143, 144, 402, 364, тощо) може бути тільки спеціальний суб'єкт, й інші особи, які не наділені ознаками спеціального суб'єкта можуть бути організатором, підбурювачем, пособником [1; 4, с. 162, с. 163].

Відповідно до ст. 22 КК України кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років [1].

На думку вченої А. Г. Гаркуши, котра вважає, що у кримінально-правовому значенні особа вважається такою, яка досягла певного віку, не у день свого народження, а з початку наступної доби після нього [5, с. 61]. Так, ст. 143 КК України до виключеного переліку складів злочину відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України не входить. Таким чином, вік людини як одна з обов'язкових ознак суб'єкта злочину – період часу від її народження до будь-якого моменту відліку, певного періоду її життя, що відображає анатомо-фізіологічний стан організму людини та ступінь формування її особистості. Необхідність встановлення віку кримінальної відповідальності пов'язана із здатністю особи розуміти характер та соціальну значимість своїх дій, співвідносити свої бажання і спонукання із вимогами соціальної заборони, нормами поведінки, що встановлені в суспільстві [1, 6, с. 76].

Науковці не мають спільної правової точки зору стосовно суб'єкта злочину за ст. 143 КК України на думку М. І. Мельник та М. І. Хавронюк вважають, що в ст. 143 КК України суб'єкт злочину загальний, однак в першій формі ним є медичний працівник, який порушує встановлений законом порядок трансплантації органів або тканин людини [7, с. 357]. Зокрема, М. Й. Коржанський та С. І. Гринчак називають суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 143 КК України, лише лікарів [8, с. 187; 2]. П. П. Андрушко вважає, що ними є особи медичного персоналу, які, здійснюючи діяльність по трансплантації органів або тканин людини, порушують встановлений законом порядок її проведення [9, с. 297]. Г. В. Чеботарьова, В. Я. Тацій та інші науковці таким суб'єктом вважає будь-якого медичного працівника, який бере участь у діяльності по трансплантації (лікуючий лікар, завідувач відділенням та інші спеціалісти відповідної галузі знань, які беруть безпосередню участь в обстеженні і лікуванні реципієнта) [10, с. 94; 27, с. 100].

На нашу думку суб'єкт злочину за ст. 143 КК України, може бути як загальний так і спеціальний суб'єкт, але це залежить за якою частиною цієї статті особа вчинила вказаний злочин.

Досліджуючи ч. 1 ст. 143 КК України встановлено: «Умисне порушення встановленого законом порядку застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини, що спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого». Але в частині 1 цієї статті законодавець не встановлює, хто саме може бути суб'єктом злочину, тобто хто може порушити встановлений законом порядок застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини. Санкція вказаної частини передбачає покарання у вигляді штрафу до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк, а додатково покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого [1].

Відповідно до ст. 1 Закону України (Далі ЗУ) «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» від 17 травня 2018 року № 2427-VIII трансплантація – це спеціальний метод лікування, що полягає в пересадці анатомічного матеріалу людини від донора реципієнту і спрямований на відновлення здоров'я людини [11]. Отже, трансплантація анатомічних матеріалів людини – це складна хірургічна операція по пересадці анатомічних матеріалів людини від донора до реципієнта. Специфікою цього оперативного втручання для здійснення якого, як правило, необхідно об'єднання зусиль багатьох лікарів, а саме: хірурга-трансплантолога, уролога, кардіолога, ендокринолога, офтальмолога, анестезіолога, реаніматолога, імунолога, патологоанатома, лікарі судово-медичні експерти та інших, які мають відповідні знання, кваліфікацію, практичний досвід роботи, пройшли підготовку за сучасними методами та технологіями лікування, забезпеченні необхідним обладнанням, лікарськими препаратами тощо [12, с. 30].

Необхідно звернути увагу, що законодавець не чітко зазначає перелік медичних працівників, які мають право на вилучення, зберігання, підготовки до перевезення або перевезення анатомічних матеріалів людини для їх подальшої трансплантації або виготовлення біоімплантів. А лише поверхнево наголошує, на тому, що вказані дії має право здійснювати бригада вилучення анатомічних матеріалів людини та робить посилання на нормативний – правовий документ, а саме: «Склад та основні завдання бригади вилучення анатомічних матеріалів людини», затверджений Наказом МОЗ України «Деякі питання організації посмертного донорства від 11.06.2021 № 1184» [13; 14]. Відповідно до ЗУ «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» бригада вилучення анатомічних матеріалів людини – це група медичних та інших працівників закладу охорони здоров'я, бюро судово-медичної експертизи або інших суб'єктів господарювання, що згідно із законодавством мають право здійснювати таку діяльність, яка створюється відповідно до наказу керівника для вилучення, зберігання, підготовки до перевезення або перевезення анатомічних матеріалів людини для їх подальшої трансплантації або виготовлення біоімплантів [11].

Таким чином у нормативно-правовому визначенні медичного працівника, та його правовий статус в кримінально-правовому просторі, як спеціального суб'єкта злочину, передбаченого ч. 1 ст. 143 КК України можна визначити за допомогою таких документів, а саме: функціональні та посадові обов'язки, якими на нього покладаються обов'язки та повноваження.

Отже виникає питання по-перше хто такі «медичні працівники» та «лікар», по-друге – це одне поняття або різне чи мають вони між собою співвідношення.

В Україні провадження медичної, фармацевтичної діяльності, надання реабілітаційної допомоги здійснюється, відповідно до «Основи законодавства України про охорону здоров'я Закону України» від 19.11.1992 № 2801-XII

у ст. 74 закріплено, що провадити медичну, фармацевтичну діяльність, надавати реабілітаційну допомогу можуть особи, які мають відповідну спеціальну освіту і відповідають єдиним кваліфікаційним вимогам [15].

Науковець Т. Ю. Тарасевич, розкриваючи зміст поняття «медичний працівник», зазначає, що таким слід визнати фізичну осудну особу, яка досягла 18-річного віку, відповідає кваліфікаційним вимогам (належна медична освіта, спеціалізація за певною спеціальністю медичного профілю, підвищення кваліфікації), має документ, який дає право займатись медичною діяльністю в Україні, та виконує професійні обов'язки щодо надання медичної допомоги пацієнтам [16, с. 5].

Іншої правової позиції науковець О. О. Дудоров до медичних працівників відносить працівників незалежно від того, яку спеціальну освіту вони мають та в якому закладі охорони здоров'я працюють (лікарі, провізори, акушерки, медичні сестри, фельдшери, працівники служби швидкої допомоги та державної служби медицини катастроф). Це особи, які займаються медичною практикою як різновидом господарської діяльності. Згідно з законодавством, вони зобов'язані надавати першу невідкладну медичну допомогу хворим, які перебувають у критичному для життя стані, а також у разі нещасного випадку [17, с. 329].

Отже лікар – це особа, яка закінчила передбачений курс медичних наук, одержала кваліфікацію, що надає право здійснювати медичну практику [18, с. 188].

Таким чином, на нашу думку, медичний працівник – це не тільки лікар, а й медичні сестри, акушерки, фельдшери, санітарні фельдшери, лаборанти, рентгенлаборанти, провізори, фармацевти, працівники швидкої медичної допомоги, зубні техніки, лікар-судово-медичного експерта, судово-медичні експерти. Перераховані вище медичні працівники, які закінчили медичне училище або отримали вищу медичну освіту, пройшли підготовку в інтернаті або лікарській резидентурі. Пройшли спеціалізацію та атестацію на присвоєння кваліфікаційної категорії, а також атестацію на підтвердження кваліфікаційної категорії, на постійній основі використовують безперервний професійний розвиток. Отже зазначені медичні працівники працюють в закладі охорони здоров'я або в приватних клініках, виконують свої професійні обов'язки, які полягають у лікуванні чи наданні невідкладної медичної допомоги хворому тощо.

З цього приводу Ю. О. Лісіцина зазначає, що поняття «медичний працівник» охоплює і особу лікаря, і осіб середнього та молодшого медичного персоналу. Очевидно, що не всі вони можуть бути суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 143 КК України, відтак слушною є думка тих науковців, які суб'єктом цього злочину визначають саме лікаря. Окрім того, у Законі України про трансплантацію згадується лише такий вид медичного працівника, як «лікар», «консиліум лікарів». Водночас слід зазначити, що не будь-який лікар може бути суб'єктом злочину порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини, таким, зокрема, слід вважати лікаря–трансплантолога [19]. Ми, у свою чергу, погоджуємось з позицією вченої та вважаємо, що медичний працівник – це лікар, особи середнього та молодшого медичного персоналу. Отже не всі лікарі можуть здійснювати вилучення, зберігання, підготовки до перевезення або перевезення анатомічних матеріалів людини для їх подальшої трансплантації або виготовлення біоімплантатів. У зв'язку із відсутністю медичних знань у цій сфері, відсутності необхідних хірургічних навиків та практичного досвіду, необхідного обладнання, препаратів, інструментів тощо. З вищевикладеного випливає, що вказаний перелік, спеціальних суб'єктів за ч. 1 ст. 143 КК України є вичерпним. Таким чином суб'єктом злочину за ч. 1 ст. 143 КК України може бути лише спеціальний суб'єкт тобто медич-

ний працівник (лікуючий лікар, завідуючий відділенням, лікарі-хірурги, лікарі-трансплантологи, лікарі-урологи, лікарі судово-медичний експерт, лікарі-патологоанатоми, лікарі-ортопеди-травматологи, лікарі-комбустіологи, бригада вилучення анатомічних матеріалів людини у разі потреби інші спеціалісти відповідної спеціальності галузі знань «22 Охорона здоров'я», які безпосередньо, здійснюють діяльність, пов'язану з трансплантацією анатомічних матеріалів людини та порушують встановлений законом порядку застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини [13].

Також варто наголосити, що у разі вчинення загальним суб'єктом злочин за ч. 1 ст. 143 КК України він може бути співучасником або співучасниками, їх дії слід кваліфікувати за іншими статтями КК України або в їх діях буде відсутній склад злочину [1].

Наступним в межах дослідження є ч. 2 ст. 143 КК України «вилучення у людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації». Розглядаючи таке поняття як примушування – це дії, які полягають у застосуванні до потенційного донора фізичного насильства (нанесення ударів, побиттів, мордування, позбавлення волі, заподіяння легких, середньої тяжкості, тяжких тілесних ушкоджень тощо) або психічного насильства (погроза фізичного насильства над донором чи близькими йому особами або погроза позбавлення їх життя, знищення або пошкодження майна, розголошення відомостей, які донор бажав зберегти у таємниці тощо), вчинені з метою подальшого вилучення у донора органів або тканин для трансплантації [20].

Під обманом – слід розуміти повідомлення неправдивих відомостей або неповідомлення, замовчування тих відомостей, які особа зобов'язана була повідомити потенційному донору, з метою спонукати його погодитися на вилучення у нього анатомічних матеріалів людини для подальшої трансплантації [20].

Зокрема немає єдності думок і серед науковців. Одні вважають, що суб'єкт злочину, передбаченого ч. 2 ст. 143 КК України, – загальний [21, с. 125; 22, с. 329; 23, с. 357], інші – спеціальний, визначаючи таким лікаря [24, с. 217; 25, с. 183; 26, с. 7].

З останню позицію науковців з якою ми погоджуємось. Наш погляд вважаємо, що суб'єктом злочину може бути тільки спеціальний суб'єкт. Вилучення анатомічного матеріалу людини у донора з метою його подальшої трансплантації реципієнту може проводити тільки лікар. Для проведення операції з вилучення анатомічного матеріалу людини необхідні спеціальні медичні знання, практичний досвід, а загальний суб'єкт не зможе правильно провести таку операцію, що призведе до летальних наслідків для донора і реципієнта. З цього випливає, що належне консервування вилученого анатомічного матеріалу може проводити лише лікар, оскільки загальний суб'єкт, тобто будь-яка особа, не може, оскільки неправильно вилучення або невжиття заходів щодо належного консервування анатомічного матеріалу людини унеможливить їх пересадку [19].

Як зазначає С. В. Гринчак, будь-яке незаконне вилучення органів або тканин у живого донора завжди заподіє шкоду життю або здоров'ю останнього, тоді як суспільно небезпечні наслідки знаходяться поза межами складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 143 КК України. Відтак відповідного вирішення вимагає проблема кваліфікації зазначених діянь. Так, автор вважає, що умисні середньої тяжкості тілесні ушкодження або тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні під час незаконного вилучення анатомічних матеріалів, потребують додаткової кваліфікації за ч. 2 ст. 122 КК («вчинені з метою примусу до певних дій») або за ч. 1 ст. 121 КК України, оскільки в цьому випадку вчиняються злочини більш тяжкі, ніж діяння, передбачене в ч. 2 ст. 143 КК України [24, с. 222].

Однак Ю. О. Лісіцина вважає, що така позиція є спірною, оскільки за таких умов порушується такий принцип кримінально-правової кваліфікації, як «non bis in idem». Як уже зазначалося, ст. 143 КК України є спеціальною щодо ст. 121, ч. 2 ст. 122 КК України, оскільки стосується вузької сфери – охорони встановленого законом порядку трансплантації. А тому діяння, що порушують встановлений законом порядок трансплантації (включаючи незаконне вилучення органів або тканин), підлягають кваліфікації саме за такою спеціальною нормою [19, с. 129].

Отже, якщо вилучення у людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації вчинені лікарем то його дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 143 КК України. У разі вилучення людини шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації, що здійснюється загальним суб'єктом, наприклад: студент медичного університету, молодший медичний персонал, лікар, який пенсіонер або в минулому займався такою діяльністю, особа яка не має належної медичної освіти, то дії вказаних осіб підлягають кваліфікації за ст. 138 КК України (незаконна лікувальна діяльність) за наслідками, що настали для хворого [1].

Отже, склади злочинів, передбачених ст. 121 та ч. 2 ст. 143 КК України, розмежовуються саме за допомогою суб'єкта: у ч. 2 ст. 143 КК України, такий суб'єкт є спеціальним – лікар-трансплантолог [19].

Досліджуючи ч. 3 ст. 143 КК України має кваліфікувати ознаку: вчинені щодо особи, яка перебувала в безпорадному стані або в матеріальній чи іншій залежності від винного. До безпорадного стану донора можна віднести обумовлений його фізичним або психічним станом, унаслідок якого потерпілий не може розуміти характеру і значення вчинюваних з ним дій або не може чинити опір винному. Матеріальна залежність має місце тоді, коли потенційний донор повністю чи частково перебуває на утриманні винного або одержує іншу істотну матеріальну допомогу від нього [20].

Більш детально поняття безпорадного стану тлумачиться у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 року № 5. Відповідно до п. 5 Постанови стан потерпілої особи слід визнавати безпорадним, коли вона внаслідок малолітнього чи похилого віку, фізичних вад, розладу психічної діяльності, хворобливого або непритомного стану, або з інших причин не могла розуміти характеру та значення вчинюваних із нею дій або не могла чинити опір. Відтак необхідно, щоб винна особа, яка вчиняє звалтування чи насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, усвідомлювала (достовірно знала чи припускала), що потерпіла особа перебуває саме у такому стані. Вирішуючи питання про те, чи є стан потерпілої особи безпорадним внаслідок алкогольного, наркотичного сп'яніння або дії на її організм отруйних, токсичних та інших сильнодіючих речовин, судам зважати на те, що безпорадним у цих випадках можна визнати лише такий стан, який позбавляв потерпілу особу спроможності розуміти характер і значення вчинюваних із нею дій або чинити винній особі опір. Відтак не має значення, чи винна особа привела потерпілу особу у такий стан (наприклад, дала наркотик, снодійне, напоїла алкогольними напоями тощо), чи остання перебувала у безпорадному стані незалежно від дій винної особи [27]. Зазначена Постанова також містить поняття матеріальної залежності. Відповідно до п. 15 Постанови, матеріальна залежність потерпілої особи наявна, зокрема, тоді, коли вона перебуває на повному або частковому утриманні винної особи, проживає на її житловій площі, а також тоді, коли винна особа своїми діями чи бездіяльністю спроможна спричинити істотне погіршення матеріального становища потерпілої особи. Вида-

ється, таке визначення безпорадного стану та матеріальної залежності повною мірою розкривають зміст цих понять у ч. 3 ст. 143 та ч. 2 ст. 144 КК України.

Під іншою залежністю суб'єкта злочину та потенційного донора слід розуміти залежність, яка впливає з родинних, шлюбно-сімейних, партійних, релігійних відносин [28, с. 127].

Отже суб'єкт злочину за ч. 3 ст. 143 КК України може бути як спеціальний суб'єкт тобто медичний працівник так і загальний суб'єкт – це будь-яка особа, яка досягла 16 річного віку [1].

Так, ч. 4 ст. 143 КК України передбачено кримінальну відповідальність за незаконну торгівлю анатомічними матеріалами людини, санкція якої передбачає покарання у вигляді позбавлення волі до п'яти років. Суб'єктом незаконної торгівлі органами або тканинами людини може бути будь-яка особа, яка досягла 16 річного віку [1; 20]. Об'єктом злочину є торгівля анатомічними матеріалами людини означає укладання угод, що передбачають їх купівлю-продаж, відповідно чинного національного законодавства укладання таких угод є незаконним. Також слід відмітити, що на законодавчому рівні заборонено рекламування анатомічних матеріалів людини, окрім соціальної реклами з метою популяризації трансплантації, про що зазначається в ч. ч. 1, 2 ст. 20 ЗУ «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» [11].

Встановлено, що торгівлі анатомічними матеріалами людини заборонена не тільки національним законодавством а і нормами міжнародного права, а саме: Конвенція про права людини та біомедицину Ов'єдо від 04.04.1997, Стамбульську декларацію про торгівлю органами і трансплантаційний туризм (Стамбульська декларація), Конвенцією Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (укр/рос) від 15.11.2000, Конвенцією Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми від 16.05.2005, Рішенням № 557 Про план дій ОБСЄ з боротьби з торгівлею людьми, статтею 143 Кримінального кодексу України (далі КК України) «Порушення встановленого законом порядку трансплантації анатомічних матеріалів людини», тощо [29; 30; 31; 32; 33; 1].

Українці все частіше продають свої анатомічні матеріали. Це питання залишається відкритим і актуальним, яке досі не вирішене. Так, в багатьох країнах і в Україні зокрема, органи людини коштують дорого та одна із головних проблем є дефіцит донорів та анатомічних матеріалів людини. Тому заможні особи готові платити великі кошти, щоб просто не чекати свої черги на потенційного донора та органів. Українці готові продати свої анатомічні матеріали людини, для того щоб вирішити свої побутові проблеми, оплатити кредити, борги, деякі опинились у складних життєвих ситуаціях. Одним із головних факторів розвитку чорних ринків з продажу органів людини в Україні є низький рівень життя українців [34].

Так, в інтернеті мається безліч оголошень, щодо продажу або купівля анатомічних матеріалів людини. Наприклад: «Приміське життя. Торгівля органами людини – як українців купують «чорні трансплантологи»: «Сашко, 30 років, одружений. Щоб виплатити кредит, чоловік шукав додатковий заробіток, але все було марно. В Інтернеті Сашко побачив оголошення з пропозицією купити нирку за 120 000 дол. США. Не маючи іншої можливості знайти кошти для виплати кредиту і вирішення матеріальних проблем родини, він вирішив продати власну нирку» [35].

Наступний приклад: «журналіст Факти ICTV поспілкувався з посередником, який уже понад 10 років займається тим, що допомагає «подорожувати» українським органам. Він називає себе Алексом. Свого часу він закінчив медичний факультет ім. Саклера при Тель-Авівському університеті в Ізраїлі. Однак зарплатня звичайного лікаря його не влаштувала, тому вирішив зайнятися чимось більш прибутковим. Розповідає, що спочатку було важко,

але з часом набув досвіду, і все почало виходити. При цьому посередник використовує мережу інтернет. У нього є свій веб-сайт, на якому можуть розміщувати свої оголошення як донори, так і реципієнти. За свої послуги Алекс отримує \$500 та 10% від гонорару» [36].

Так, на чорному ринку з продажу органів людини, якщо особа продає нелегальним трансплантологам свої органи орієнтовно буде коштувати: нирки (2 шт.) – до 4 500 000 гривень; печінка – до 3 300 000 гривень; жовчний міхур – до 26 000 гривень; серце – до 2 200 000 гривень; кістковий мозок – 550 000 гривень за грам; рогівка – 85 000 гривень. Це лише найпопулярніші «пропозиції», адже на чорному ринку з продажу органів людини продається абсолютно все, від крові до черепа [37].

Так, на думку вченої Г. В. Чеботарьової, до суб'єкта складу злочину, передбаченого ч. 4 ст. 143 КК України, слід відносити: по-перше, осіб, які пересадки органів або тканин не потребують, але купують їх для подальшого продажу; по-друге, осіб, які потребують донорського органу або тканини, але не хочуть стояти в черзі на трансплантацію відповідно до листа очікування; по-третє, самі донори, які погоджуються на вилучення у них органів або тканин для трансплантації за винагороду [28, с. 142]. Ми, у свою чергу, погоджуємось з позицією вченої та вважаємо, що суб'єктом складу злочину за ч. 4 ст. 143 КК України може бути як загальний так і спеціальний суб'єкт – це може бути донор, який погодився на вилучення у нього анатомічного матеріалу за грошову винагороду, лікар, представник медичного персоналу, будь-яка особа, яка досягла 16 років, яка продає свої анатомічні матеріали людини або купує їх для подальшого продажу. Загальним суб'єктом може бути і реципієнт, якщо особа не бажає чекати своєї черги на проведення трансплантації усвідомлюючи, що своїми діями порушує закон і порядок проведення трансплантації вступає в злочинну змову з продавцем чи лікарем, медичним працівником або чорними трансплантологами, які займаються незаконним продажем анатомічних матеріалів людини та купує у них для подальшої трансплантації [34].

Характеризуючи суб'єкта аналізованого злочину, необхідно зауважити, що теоретично під дію норми, передбаченої ч. 4 ст. 143 КК України, мають потрапляти не лише покупці, але й продавців органів. Однак у Міністерстві внутрішніх справ України зазначають, що в діях осіб, які бажають продати «частини» свого тіла, складу злочину не вбачають. Національні правоохоронні органи не переслідують громадян, котрі продали або збираються продавати власні органи [38, с. 108].

Так, дійсно в Україні відсутня норма, яка б передбачала кримінальну відповідальність за дії осіб, які продають свої анатомічні матеріали людини за грошову винагороду. В мережі інтернет безліч оголошень про продаж органів, а також і в соціальних мережах, на яких донори чи реципієнти мають можливість розміщувати свої оголошення, але законодавчо це не заборонено [34].

Розглянемо позитивний досвід Бельгії у боротьбі зі злочинами, пов'язаними з незаконною трансплантацією. У даній країні було прийнято закон про покарання всіх сторін, що беруть участь у купівлі-продажу анатомічних матеріалів людини. Правопорушникам загрожує до 20 років позбавлення волі з штрафом в розмірі 1,2 мільйона євро. Оскільки людські органи мають економічну цінність, бельгійські закони надто суворі, щоб не допустити поширення торгівлі людьми. Це також відноситься до незаконних процедур пересадки органів і насильницького вилучення органів, коли органи незаконно вилучаються в осіб, які не виявили свою згоду [39].

Так, в Ірані торгівля органами вважається законною, донори, які є громадянами Ірану, підпадають під контроль державою «Пацієнти на діалізі та трансплантації». Асоціація та дарує орган громадянину Ірану,

асоціації дає людині медичне страхування та певну винагороду [40, с. 190] (переклад з турецької мови – *наш Ткач Ю.О.* с. 190).

У турецькому законодавстві торгівля органами та розміщення реклами про отримання органів або тканин за певну вигоду заборонена відповідно до ст. 91 Турецького кримінального права. У ст. 92 ТКП – (1) Враховуючи соціальні та економічні умови особи, яка продає свої органи або тканини, призначене їй покарання може бути пом'якшене або його можна скасувати [41]. (переклад з турецької мови – *наш Ткач Ю.О.*).

Наприклад у Польщі одним із важливих заходів запобігання злочинам, пов'язаним з незаконною трансплантацією є криміналізація реклами з таким контентом, що суперечить положенням місцевого Закону про трансплантацію (платний продаж або придбання органів для трансплантації), яка розповсюджується в Інтернеті. За розміщення такої реклами в Польщі передбачено штраф, обмеження волі або тюремне ув'язнення на рік. Законодавче положення, що відрізняє це кримінальне правопорушення не дозволяє розглядати повідомлення про намір купити чи продати органи як підготовку до вчинення акту торгівлі анатомічними матеріалами людини [42].

Проаналізувавши законодавство Бельгії, Польщі, Туреччини та Ірану, вважаємо, що з метою забезпечення конституційних прав людини, які полягають у захисті її життя та здоров'я, винні особи повинні нести кримінальну відповідальність за незаконну торгівлю анатомічними матеріалами людини. Водночас, з метою запобігання незаконній торгівлі анатомічними матеріалами людини необхідно на законодавчому рівні заборонити розміщення оголошень про продаж анатомічних матеріалів людини, внести зміни до КК України щодо незаконних дій осіб, які бажають продати свій орган, посилити контроль з боку правоохоронних органів, та враховувати досвід зарубіжних країн, міжнародні документи в рамках боротьби з транснаціональною організованою злочинністю, торгівлею людьми та органами [34].

У ч. 5 ст. 143 КК України закріплені ознаки складів злочинів: дії, передбачені частинами другою, третьою чи четвертою цієї статті; вчинені за попередньою змовою групою осіб; або участь у транснаціональних організаціях, які займаються такою діяльністю [1].

Транснаціональними організаціями є організації, які створені з метою вчинення злочинів у сфері трансплантації анатомічних матеріалів людини і поширюють свою діяльність на територію декількох держав [20].

Так, науковець О. О. Мислива, зазначає, що учинення передбачених ст. 143 КК України злочинів організованою групою або злочинною організацією потребує додаткової кваліфікації за ч. 3 чи 4 ст. 28 КК України у зв'язку з невідомістю в законодавстві та суперечливістю поглядів на зміст використаного у ч. 5 ст. 143 КК України поняття «транснаціональна організація, яка займається злочинною діяльністю» [43, с. 62].

Таким чином, під поняттям «транснаціональної злочинної організації», слід розуміти угруповання, яке відрізняється ознаками злочинної організації і є її різновидом. Цю особливість наголошують і автори науково-практичних коментарів Кримінального кодексу України [44]. При цьому стосовно змісту ч. 5 ст. 143 КК України в них вірно підкреслюється, що до таких належать організації, які систематично займаються вилученням у людей шляхом примусу або обману їх органів чи тканин з метою їхньої трансплантації реципієнтам, які перебувають в інших країнах, та/або міжнародною торгівлею органами чи тканинами живих чи мертвих людей [45].

З цих визначень випливає, що для поняття «транснаціональна організація» характерні такі ознаки, як міжнародний масштаб діяльності, функціональна спрямованість на здійснення протиправних дій у сфері трансплантації органів та тканин людини та організованість [28].

Таким чином, під поняттям «транснаціональної злочинної організації», слід розуміти угруповання, яке відрізняється ознаками злочинної організації і є її різновидом. Правильно наголошує П. П. Андрушко, що зазначена у статті організація повинна мати ознаки злочинної організації, зазначеної у ч. 4 ст. 28 [28, 46]. Отже ми вважаємо, що транснаціональна організація, якій притаманні ознаки злочинної організації, якій притаманні ознаки злочинної організації, зокрема злочин скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництвом чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп [1].

Таким чином суб'єкт злочину за ч. 5 ст. 143 КК України може бути як спеціальний суб'єкт тобто медичний працівник так і загальний суб'єкт – це будь-яка особа, яка досягла 16 річного віку.

Дослідження емпіричної бази виявлено, що 20 січня 2014 року Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області справа № 0907/18973/2012, провадження № 1-кп/344/2/14 винесено випроводувальний вирок відносно лікарів судово-медичних експертів Івано-Франківського ОБСМЕ, а саме: керівника бригади, та двох співробітників бригади, дії кваліфіковані як порушення встановленого законом порядку трансплантації тканин людини, за попередньою змовою групою осіб, тобто вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 143 КК України, а також незаконна торгівля тканинами людини, вчинені за попередньою змовою групою осіб, тобто вчинення злочину, передбаченого ч. 5 ст. 143 КК України; медична сестра Івано-Франківського ОБСМЕ, лікар-судово-медичного експерта Богородчанського міжрайонного відділення СМЕ, дії кваліфіковані як пособництво в порушенні встановленого законом порядку трансплантації тканин людини, за попередньою змовою групою осіб, тобто вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 28, ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 143 КК України, а також пособництво у незаконній торгівлі тканинами людини, вчинені за попередньою змовою групою осіб, тобто вчинення злочину, передбаченого ч. 5 ст. 27 ч. 5 ст. 143 КК України.

З вищевикладеного вбачається, що підсудні лікарі судово-медичних експертів Івано-Франківського ОБСМЕ, а саме: керівника бригади, та двох співробітників бригади

є медичними працівниками. Тобто, для складів злочинів, за ч. 2 ст. 28 ч. 1 ст. 143, ч. 5 ст. 143 КК України, суб'єкт цих складів злочину – спеціальний – медичний працівник, але вчинені за попередньою змовою групою осіб. Підсудні лікар-судово-медичного експерта Богородчанського міжрайонного відділення СМЕ та медична сестра Івано-Франківського ОБСМЕ у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 ст. 28, ч. 5 ст. 27 ч. 1 ст. 143, ч. 5 ст. 27 ч. 5 ст. 143 КК України є медичними працівниками. З оглядного вбачається, лікар-судово-медичного експерта Богородчанського міжрайонного відділення СМЕ під падає до ознак спеціального суб'єкта злочину. Медична сестра Івано-Франківського ОБСМЕ не є спеціальним суб'єктом вказаних злочинів, а є пособником злочину, які вчинені за попередньою змовою групою осіб [47].

Висновки. Досліджено особливості суб'єкта злочину за ст. 143 КК України встановлено, що в різних частинах цієї статті КК України суб'єкт злочину є різним: за ч. ч. 1, 2 ст. 143 КК України – спеціальний; за ч. ч. 3, 4, 5 ст. 143 КК України – як загальний, так і спеціальний.

Таким чином для уникнення на практиці спірних питань стосовно суб'єкта злочину за ч. ч. 1, 2 ст. 143 КК України вважаємо за доцільним внести зміни до ст. 143 КК України та викласти її в такій редакції: ч. 1 «Умисне порушення медичним працівником встановленого законом порядку застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини, що спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого»; ч. 2. «Вилучення у людини медичним працівником шляхом примушування або обману її анатомічних матеріалів з метою їх трансплантації».

Окрім цього, на підставі системного аналізу міжнародного законодавства, пропонуємо внести зміни до КК України, а саме доповнити статтю КК України та викласти її в такій редакції:

1. Умисне розповсюдження інформації в мережі «Інтернет» особою про продаж своїх анатомічних матеріалів людини, –

карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

2. Умисні дії особи, щодо незаконної торгівлі своїми анатомічними матеріалами людини, –

карається громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року.

Вважаємо за необхідним внести зміни в ЗУ «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини» переліком лікарів, які входять до бригади вилучення анатомічних матеріалів людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 01.09.2022).
2. Гринчак С.В. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: підстави кримінальної відповідальності : дис. ... д-ра с.-г. наук: 12.00.08. Харків. Національна юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2006. 218 с.
3. Селецький С.І. Кримінальне право України: Загальна частина: Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2007. 264 с.
4. Кузнецов В.В., Савченко А.В. Теорія кваліфікації злочинів: Підручник / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.І. Шакуна. 5-те вид., перероб. К.: Алерта, 2013. 320 с.
5. Гаркуша А.Г., Лень В.В. Побої і мордування у кримінальному праві та законодавстві : монографія. Дніпро : Видавець Біла К.О., 2018. 124 с.
6. Шевченко Я.Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних : монографія. К.: «Наукова думка», 1976. 189 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., перероб. та допов. Київ : Юридична думка, 2012. 316 с.
8. Коржанський М.І. Кваліфікація злочинів : навч. посібник. К.: Атіка, 2002. 640 с.
9. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. Київ : А.С.К., 2002. 936 с.
10. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2003. 219 с.
11. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людини: Закон України від 17 травня 2018 року № 2427-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення 10.09.2022).
12. Кваліфікація порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини: метод. рек. О. В. Процюк, Д. О. Алексєєва-Процюк. К.: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 55 с.
13. Склад та основні завдання бригади вилучення анатомічних матеріалів людини. Деякі питання організації посмертного донорства: Наказ МОЗ України від 11.06.2021 № 1184. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-21#n24> (дата звернення 12.09.2022).
14. Деякі питання організації посмертного донорства: Наказ МОЗ України від 11.06.2021 № 1184. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0967-21#Text> (дата звернення 11.09.2022).

15. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення 11.11.2022).
16. Тарасевич Т. Ю. Медичний працівник як суб'єкт злочину : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / Т. Ю. Тарасевич ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. К., 2011. 18 с.
17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 9-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : Юридична думка, 2012. 1316 с.
18. Горпинюк О. П. Інформаційна приватність та її захист від злочинних посягань в Україні : монографія / О. П. Горпинюк. Львів : ПП «Видавництво «Бона», 2014. 324 с.
19. Лісіцина Ю.О. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини та насильницьке донорство: кримінально-правова та криминологічна характеристика : дис. ... д-ра с.-г. наук : 12.00.08 / Львівський держ. університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 273 с.
20. Мего-Інфо-Юридичний портал № 1? Стаття 143. Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини : веб-сайт. URL: <http://mego.info/матеріал/стаття-143-порушення-встановленого-законом-порядку-трансплантації-органів-або-тканин-людини> (дата звернення: 20.11.2022).
21. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ : «Елтон-2», 2012. Т. 1 780 с.
22. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. К. : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
23. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 9-те вид., переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К. : Юридична думка, 2012. 1316 с.
24. Гринчак С. В. Кримінальна відповідальність за незаконну трансплантацію органів або тканин людини : монографія / С. В. Гринчак ; наук. ред. Л. В. Дорош. Х. : Право, 2011. 296 с.
25. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посібник / М. Й. Коржанський. К. : Атіка, 2002. 640 с.
26. Мусієнко А. В. Запобігання злочинам у сфері трансплантації органів та тканин людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія ; кримінально виконавче право». К., 2010. 20 с.
27. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon1.rada.gov.ua.
28. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини і донорства крові : дис. канд. юрид. наук : 12.00.08 / ІДП НАН України. К., 2003. 219 с.
29. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину від 04.04.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text (дата звернення: 20.11.2022).
30. The declaration of Istanbul on organ trafficking and transplant tourism. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2813140>.
31. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (укр/рос) ООН : Конвенція від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789#Text (дата звернення 07.11.2022).
32. Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми
33. Рада Європи. Конвенція від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_858#Text (дата звернення 07.11.2022).
34. Рішення № 557 Про план дій ОБСЄ з боротьби з торгівлею людьми. URL: <https://www.osce.org/ru/pc/15948> (дата звернення 07.11.2022).
35. Ткач Ю.О., Гаркуша А.Г. Деякі питання визначення кримінальної відповідальності за продаж анатомічних матеріалів людини: досвід українського та зарубіжного законодавства. *Сучасні виклики та актуальні проблеми забезпечення міжнародної та національної безпеки (тенденції, проблеми та шляхи їх вирішення)* : Міжнародна науково-практична конференція. ДДУВС 02 грудня 2022.
36. Приміське життя? Торгівля органами людини – як українців купують «чорні транспантологи» : веб-сайт. URL: <http://primiske.com.ua/2020/11/26/торгівля-органами-людини-як-українці/> (дата звернення: 07.11.2022).
37. Факти? Скільки коштує людина : веб-сайт. URL: https://fakty.com.ua/vartist_nyrky/ (дата звернення: 07.11.2022).
38. 20 хвилин? Скільки ви коштуєте на «чорному ринку» : веб-сайт. URL: <https://zt.20minut.ua/Zdorovya/skilki-vi-koshtuete-na-chornomu-rynku-11138169.html> (дата звернення: 07.11.2022).
39. Дорош Л.В., Л.В. Потапенко. Незаконна торгівля органами або тканинами людини. Питання боротьби із злочинністю. Харків : Право, 2011. Вип. 21. С. 99–111.
40. Бельгія виступає проти незаконного обігу органів Китаї. URL: <https://www.imtj.com/news/belgium-stands-against-china-organ-trafficking/> (дата звернення: 13.11.2022).
41. *Organ ve Doku Nakilinin Yasal ve Etik Açısından İncelenmesi Özetlem KOÇAK SÜREN*. TBB Dergisi, Sayı 73, 2007. С. 174–195. URL: <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2007-73-374> (дата звернення: 08.11.2022).
42. TÜRK CEZA KANUNU. Uyarı: Görüntülemekte olduğunuz Kanun, TBMM Genel Kurulunda kabul edildiği halidir. Varsa daha sonra yapılan değişiklikleri içermemektedir. Kanun No. 5237 Kabul Tarihi: 26.9.2004. URL: <https://www5.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5237.html> (дата звернення: 08.11.2022).
43. Buczyński S. M, Snopek P. Aspekty kryminologiczne nielegalnego obrotu narządami, tkankami oraz komórkami ludzkimi (Criminological aspects of illicit trafficking in human organs, tissues and cells). *Hygeia Public Health*. 2013. № 49(2). P. 229–234. URL: <http://www.h-ph.pl/pdf/hyg-2014/hyg-2014-2-229.pdf> (дата звернення: 13.11.2022).
44. Мислива О.О. Кримінально-правова характеристика та запобігання незаконній діяльності у сфері трансплантації : монографія. Дніпро, 2020. 247 с.
45. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України.
46. Особлива частина / за заг. ред. Гончаренка В.Г., Потебенька. М.О. К. : Форум, 2001. 942 с.
47. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К. : Каннон, 2001. 1104 с.
48. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Відп. ред. Яценко С.С. 2-ге вид., переробл. та доповн. К. : А.С.К., 2002. 936 с.
49. Вирок Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області 20 січня 2014 року. справа № 0907/18973/2012. провадження № 1-кп/344/2/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36714556> (дата звернення: 25.11.2022).